

GLORIA – CREDO – RATIO – UTILITAS. TAKÁCS
GÁBOR: „...SEM GLORIA, SEM CREDO...”
EGYHÁZMODERNIZÁCIÓ ÉS FELVILÁGOSODÁS.
EGYHÁZREFORMERI CÉLKITŰZÉSEK A
FELVILÁGOSODÁS KORÁBAN. META KÖNYVEK.
PÉCS, 2021. 198. O.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az itt tárgyalt kötet fő érdeme, hogy kortárs szövegeken keresztül mutatja be a 18. század második felének és a 19. század első felének katolikus szellemi gondolkodását, ami lehetővé teszi a felvilágosodás komplexebb, differenciáltabb értelmezését. A kötet tulajdonképpen egy forráskiadvány, ahol a szerkesztett körlevelek rávilágítanak arra, hogy a katolikus egyház milyen utat járt be a felvilágosodáshoz való viszonyában az együttérzéstől a kemény kritikáig és a nyílt szembenézésig. Ugyanakkor eklektikus képet kapunk arról is, hogy a klérus képviselői milyen eltérő álláspontokat fogalmaztak meg, attól függően, hogy a különböző korszakokban és elvek mentén milyen kihívásokra válaszoltak.

Abstract

The main merit of the volume discussed here is that it presents the Catholic intellectual thinking of the second half of the 18th century and the first half of the 19th century through contemporary texts, which enables a more complex, differentiated interpretation of the Enlightenment. The volume is in fact a source publication, where the edited circulars shed light upon the path taken by the Catholic Church in its relation towards the Enlightenment from sympathy to harsh criticism and open confrontation. At the same time, we also get an eclectic picture on how different positions the representatives of the clergy expressed, depending on the challenges they responded in different eras and along different principles.

Kulcsszavak: felvilágosodás, katolikus egyház, klérus eltérő álláspontjai, kortárs dokumentumok

Keywords: Enlightenment, Catholic Church, different views of the clergy, contemporary documents

Takács Gábor öt évvel ezelőtt jelentette meg Johann Michael Sailer (1751-1832) pályafutását és pasztorálteológiai munkásságát bemu-

tató monográfiáját.¹ Sailer működése révén a 18. század utolsó és a 19. század első harmadának szellemi, kulturális viszonyaiba nyertünk betekintést. A felvilágosodásra adott katolikus válaszok, valamint a klérus saját belső diskurzusának megismerése számos új adalékkal szolgált mind a kutatók, mind a téma iránt érdeklődők számára. Takács újabb kötetének ismertetése előtt fontos kitérni a felvilágosodás és a katolikus egyház viszonyára.

A katolikus egyház a története során folyamatos változásokat élt meg belül, miközben folyamatosan változott a külső viszonyrendszere, változott saját belső képe, miként alakult, módosult a róla alkotott kép is. A karakteres transzformációk, valamint az erőteljes belső és külső útkeresések közé sorolhatjuk a 18. század közepétől számított évtizedeket, azok racionalizációs, felvilágosító, tanító-nevelő tendenciáival.

A 18. század második fele a kutatók számára is kihívásokat intéz. Az egyik legösszetettebb, ugyanakkor nehezen megragadható kapcsolatot, a felvilágosodás szellemi mozgalmait és a katolikus egyház között fennálló viszonyrendszert, interakcióit, kapcsolódási pontjait. A felvilágosodás eszmeáramlatával kapcsolatban joggal merül fel a kérdés, hogy az milyen mértékben zajlott le az egyház falain kívül (extra muros), és milyen módon, milyen formában az egyház falain belül (intra muros). A ténylegesen létező falak mellett ugyanakkor meg kell találnunk, meg kell látnunk a különböző nyílászárókat, amelyek – hol résnyire, hol kitarva – nyitva voltak. Nem tartható az a vélekedés, amely elképzelhetetlennek tartja az egyházon belüli felvilágosodás lehetőségét, sőt, kizárja az egyházi szerepvállalást a felvilágosodás folyamatában, s kizárólag passzív szerepet tulajdonít neki.

A 18. században mind a Szentszék (erőteljesebben XIV. Benedek pápaságától kezdve), mind az állami egyházpolitika részéről tapasztalhatunk olyan racionalizációs törekvéseket, intézkedéseket, amelyek révén a hívek mindennapi vallásgyakorlatát igyekeztek szabályozni, ezáltal a katolikus társadalom életvitelét aktívabbá, időbeosztását feszebbé tenni. A társadalmon és az egyházon belül zajló felvilágosodás közös pontjának a reformok szükségességének belátása nevezhető meg. A társadalom emendálásában, modernizálásában megnyilvánuló közös pontok összekötötték a katolikus egyházat és a világi társadalompolitikát. A közös út során különleges viszony alakult ki a két fél között, és számos érdekegyezés, ugyanakkor érdekütlönbség, kérdés, vita is generálódott.

A tárgyalt kötet érdeme, hogy bemutatja a korabeli katolikus értelmiségi gondolkodást. Ennek megismerése révén a felvilágosodás

¹ Takács Gábor: Johann Michael Sailer. A centrum unitatis újrafelfedezője. A centrumból élő erkölcs- és lelkipásztori teológia. Pécs, 2016. Ismertetése: Egyháztörténeti Szemle 19 (2018) 3. 141–145.

összetettebb, differenciáltabb értelmezésére nyílik lehetőség. A katolikus felvilágosodás jelenségével bár érdemben foglalkozik a hazai egyháztörténet-írás, ugyanakkor a klerikális diskurzusról viszonylag kevés szöveg került publikálásra. Ennek a hiánynak azért van jelentősége, mert az egyházi értelmiség, elsősorban a püspökefjedelmek, a kanonokok, valamint a szerzetesek reflexiói kiemelkedő szerepet játszottak az egyházi gondolkodás tematizálásában.²

A katolikus felvilágosodás kérdésköre ugyanakkor meg is osztja a történészeket. A jelenség teljes elutasítása mellett számos árnyaltabb álláspont is megfogalmazódott, és létezik olyan (amelyet többek között Anton Schindling tübingeni történészprofesszor is képviselt), amely szerint a katolikus felvilágosodásban határozottan felismerhetők a felvilágosodás eszmerendszerének alapvető jegyei (optimista emberkép, racionalista és utilitarista szemlélet, általános reformigény stb.), és ezek a gondolatok katolikus miliőben születtek meg, a katolikus egyház hittételeinek akceptálása mellett. A korabeli katolikus értelmiség is konfrontálódott, polemizált az új gondolatokkal, azokat integrálni próbálta saját érvrendszerébe, világnézetébe. Ez annak a hirdetését jelentette, hogy a katolikus egyház is megújulásra szorul szervezeti felépítését és vallási életét tekintve. Az intenzívvé váló diskurzus generálta a klérus kompetenciáinak fejlődését és fejlesztését. A korszak egyházi vezetői, teoretikusai elsősorban a szellemi és spirituális pallérozottságban látták mind a papsággal kapcsolatos problémák orvoslásának lehetőségét (szellemileg és lelkileg jól képzett lelkipásztorokra van szükség), mind a világi kritikák érdemi megválaszolásának, cáfolásának lehetőségét. A képzés jelentőségét erősítette a klérus normakommunikációs és oktatói tevékenységének evidenciává, illetve praxissá válása, dominánssá lettek és erőteljesen artikulálódtak a társadalomfejlesztő szerepek, feladatok, elsősorban a nevelő, tanító funkciók, az oktatásszervezéssel kapcsolatos teendők. A szemináriumi oktatás minőségének emelése elválaszthatatlan a felvilágosodás tematikájától. A felvilágosítás, felvilágosultság fogalmi legitim és pozitív jelzővé váltak a jozefinista szellemiségű gondolkodók számára.

A 18. század közepétől számított időszakban több részkorszakot, súlypontot is megkülönböztethetünk. Látható a belső útkeresés, az állami igényeknek való megfelelés és olvashatóak a felvilágosodás erősödő vallásellenességére, a radikális racionalizmus kihívásaira adott reakciók. A megváltozott világi gondolkodásmód, az életvitel

² *Schindling, Anton*: Die katholische Aufklärung in der deutschen Geschichte des 18. Jahrhunderts. 14 Thesen. In: Schule, Universität, Bildung. Festschrift für Harald Dickerhof zum 65. Geburtstag. Hg.: Flachenecker, Helmut–Grypa, Dietmar. Regensburg, 2007. 83-90; *Forgó András*: A katolikus felvilágosodás a német nyelvű történetírásban. Világtörténet. 2014. 2. 245.

átalakulása az egyházat olyan szituációba kormányozta, hogy reflektálnia kellett saját küldetésének megvalósítására, annak módjára, illetve a társadalom egészére mint küldetésének megvalósítási közegére.³

Akár az egyház belső világát vagy a hitéletet érintő reformokat, akár a külső kihívásokat (a felvilágosodás erősödő vallásellenessége, a radikális racionalizmus) tekintjük, a klérus érvrendszere a túlzásokkal, a helyes úttól való eltéréssel szemben jelölte ki a saját álláspontját. Talán ez a legerőteljesebb közös halmaza a kötetben közölt szövegeknek. Mindegyik körlevél foglalkozik az igehirdetés reformjával, és az írásokban felismerhető a krisztocentrikus tendencia, vagyis az igehirdetésnek elsősorban Jézus Krisztusról kell szólnia, nem pedig egyéb más témákról. Clemens Wenzeslaus körlevelében a kritikák egész sorát kapjuk, amelyek rávilágítanak az alapvető hibákra és az igehirdetés elsődleges tartalmát is megjelöli: „Az Isten szava legyen az egyetlen és állandó tartalma és anyaga prédikációitoknak.”

Takács Gábor tovább haladt a Sailer-kötetével megkezdett úton, és jelen kiadványában további fontos szövegeket ad közre a német nyelvterületen született főpapi körlevelekből. Őt karakteres írást választott az 1750-es és az 1830-as évek közötti igen nagy időintervallumból. Ez az ágazat egyszerre jó és rossz is: egyrészt a katolikus reformgondolkodók érvrendszerének határozott ívét képes így kijelölni, másrészt azonban az eltérő kontextusok miatt kevésbé koherens az érvrendszer. A kötet előre meghatározott eljárási rendje és felvállalt célja, hogy a teljesség igénye nélkül kíván képet adni az olvasónak azzal, hogy korabeli forrásokat sorakoztat fel egymás mögé. Elsőként Johann Joseph Trautson (1704–1757), Bécs érseke 1752-es körlevelét olvashatjuk. Trautson célja a lekipásztorkodás megújítása, ennek kiemelt részeként pedig az igehirdetés megújítása, a búcsúk helyes praktizálása. A papok figyelmét felhívja a gyakorlati hibákra, a hiteles prédikáció fontosságára, illetve az elkötelezett szolgálatvégzésre. Az érsek szerint a barokk egyedülálló közléskényszerszere az élet minden területén, a kultúra minden formájában és csatornáján keresztül már olyannyira közel hozta az emberekhez a természetfelettit, az istenit, hogy mindaz már csak hétköznapi, pusztán rutinnak számított. A vallási élet elveszítette eredeti egyházas vonatkozásait: tartalmilag egyre messzebb csúszott a dogmatikai igazságoktól, sokszor a mesék szintjére süllyesztve az üdvösségtörténeti valóságokat, másrészt, megnyilvánulásában és külsőségében a keresztény helyett az emberi – nem ritkán babonás – célkitűzések nyertek benne elsőbbséget.

Másodikként Ernest Johann Nepomuk von Herberstein (1731–1788), Laibach püspöke (később Linz első püspöke) körlevelét közli Takács. Az 1782-ben keletkezett forrás egyértelműen magán hordozza a jozefinista elveket, mintha II. József egyházpolitikai módszereinek

³ Takács: Johann Michael Sailer... i. m. 120.

apológiáját olvasnánk. Körlevelében a felvilágosult abszolutizmus egyházpolitikáját, társadalompolitikai célkitűzéseit, a közhasznúság elvét igyekszik igazolni. Az egyház karizmatikus ágáról, a szerzetesség szerepéről negatív módon nyilatkozik. A szerzetesség helyére Herberstein egy jobban képzett papságot képzelt el, akik megalapozott tudással a nép valódi tanítói és mesterei lehetnek, az uralkodó által megszabott szellemben: „Mármost, ha a mi uralkodónk még ha több, akár minden kolostort fel is oszlatna, úgy ez semmiféleképpen sem veszélyeztetné a mi legszentebb vallásunkat, sőt sokkal inkább, Őfelsége ezt meg is fontolta, hogy minden lehetséges eszközzel hozzájárul, hogy jámbor, felvilágosult és szerény lelkipásztorok képződjenek, akik a vallás tiszta hittételeit megtanítják a népnek, és hogy több plébánost kell alkalmaznia azért, hogy a meglévő plébánosoktól messze eső helységekben se hiányozzék a szentségek kiszolgáltatása és a lelki vigasztalás. Igen, legkegyesebb uralkodónk nem sokkal ezelőtt közölte: a feloszlatott kolostorok teljes vagyonát a vallás előmozdítására, és az ahhoz szorosan kapcsolódó felebaráti szeretet támogatására kell fordítani.”

Szintén 1782-ben született a harmadikként közölt körlevél. A katolikus egyház gondolkodásmódja és a felvilágosult eszmerendszer különös ötvözete jelenik meg Hieronymus Joseph Colloredo (1732–1812), salzburgi érsek írásában. Colloredo az egyházban a társadalmat fejlesztő, modernizáló intézményt látott. Az igehirdetésre és a lelkipásztori szolgálatra vonatkozóan a spiritualitás helyett fontosabbnak tartotta a hasznos ismeretek átadását, a felvilágosító prédikációk megtartását.

A széleskörű tanító, nevelő munkájukhoz, működésük sikeréhez és eredményességéhez a papoktól igen szerteágazó ismereteket („Hogy a maga részéről a lelkipásztor az általánosan elterjedt felvilágosodásban derék módon képes legyen közreműködni, a szellemi kultúra jó alapjának kell nála megvetettnnek lenni. Éppen ezért nagyon is kívánatos, sőt majdhogynem szükségszerű, hogy a lelkipásztor az állapotához különös módon is hozzátartozó ismeretek mellett a pszichológiában, a természetjogban és a filozófiai etikában, a történelemtudományban és a széptudományokban, a mezőgazdaságban, az egészségügyben, különösen is a dietétikában, a tartományi törvényekben és szokásokban, a fizikában ... a természetrajzban, stb. éppoly alapos ismeretekkel rendelkezzen. Mindenekelőtt azonban a vallást a maga teljes egészében kell ismernie, szeretetre méltóságát és jótét hatását, fő tanításait, érveinek alapjait, az emberek jólétének javulására gyakorolt hatásait, a különböző ügyekben és szituációkban történő alkalmazásait.”) és áldozatos, szorgalmas tanulmányokat várt el („csak sokévi kitartó vizsgák és rendes tudományos képzés után a fel-

sőbb szentelési fokokra, senkinek sem lesz megengedve az unatkozó és tétlen életforma.”)

A negyedik írás Clemens Wenzeslaus (1739–1812) trieri választófejedelem és érsek körlevele 1784-ből, amelyet a későbbi regensburgi püspök, Johann Michael Sailer készített el. A szöveg apropója az egyházlátogatás befejezése, az érsek a vizitáció után kívánta a feltárt hibákat összefoglalni és főpásztori rendelkezésekkel orvosolni. Különleges helyet foglal el ez a szöveg a katolikus felvilágosodás folyamatában. Álláspontját a katolikus hit középpontjába helyezi: minden klerikusi megnyilvánulásnak kizárólag Isten szavából, akaratából kell kiindulnia. Így nemcsak a babonás, mesés, a Szentírás által nem igazolható prédikációktól tart távolságot, hanem azoktól a papi megnyilvánulásoktól is, amelyek eltérnek az apostoli céloktól (vagyis a jozefinista népnevelői prédikációkkal szemben is kijelöli a határokat). A szószék praxisát meg akarja tisztítani a felesleges vita-beszédektől és egyéb hiábavaló retorikai gyakorlatoktól, Isten ígését az igehirdetés kizárólagos tartalmának tekinti. A Wenzeslaus-szöveg pontosan megmutatja a korszak egyházmegyei gyakorlatában is működő, ideálisnak tartott konstellációt: Isten ígését csak hiteles és felkészült papok közvetíthetik: („Annak a férfinak, aki által Isten beszél, feddhetetlennek, egyenesnek és hűségeseznek, megbízhatónak, a megbízhatósághoz ragaszkodónak ... rendíthetetlennek kell lennie”). Ez az idea együtt járt a szemináriumi oktatás minőségében tapasztalható előre lépéssel a 18. század második felében. A körlevél abban a tekintetben is saját korának elvárásait fogalmazza meg, hogy a klérus kiemelt feladatai közé sorolja a hívek oktatásának szervezését („A nyilvános tanár hivatala, melyet a lelkipásztor gyakorol, nem csak a prédikáció és a hitoktatás gondját és feladatát foglalja magában, hanem még egy másikat is, nevezetesen a nyilvános iskolákról történő éber gondoskodását is.”) A körlevél egyértelműen fogalmaz: „ahol nincs iskola, ott létesüljön”. Az írás második része a papi életformával, a klerikusi egzisztenciával foglalkozik. Colloredo racionalizmusával szemben itt Krisztus elkötelezett követése és az elmélyült spiritualitás a mérvadó. A körlevél hangvétele elsősorban exhortatív jellegű, buzdítja és bátorítja a papságot Krisztus és az egyház melletti teljes és végső elköteleződésre.

Bár az ötödik forrás (Sailer, regensburgi püspök halála előtt, 1832-ben kiadott körlevele) majd fél évszázaddal követi Wenzeslaus szövegét, a két írás azonos szerzősége indokolja a választást. A körlevél Sailer búcsúlevelének és szellemi, lelki hagyatékának számít, kritikus, kemény hangú kiállás a felvilágosodás és a hitetlenség ellen. A felvilágosodás elleni küzdelem Sailer értelmezése szerint minden eddigi kihívást felülmúl: „napjainkban ez a küzdelem már fenyegetőbb veszély ellen folyik, és az ellenséges támadások hevesebbé és

átfogóbbá váltak, mint korábban bármikor, a régi pogányság összeomlása óta.” A hitetlenség „most mintegy polgárjogot nyert, becsületbeli rangot kapott a társadalomban és a korszellem neve alatt közhatálommá vált.” A klérus szerepe felértékelődik a felvilágosodás elleni küzdelemben: „a belső erkölcsi kötelék tartása nélküli tömegnek ... romlottsága fölött aratott sikeres győzelem alapfeltétele éppen abban áll, hogy ettől érintetlenek maradunk, s a korszellem semmit nem tud meghódítani bennünk.” Sailer is az oktatásban látja az egyház legnagyobb küldetését és lehetőségét: „Amire pedig leginkább gondot kell majd viselnünk, az a legkisebbek serege, akiknek gyengéd homlokán a jövő nemzedékek áldása vagy átka nyugszik, aszerint, hogy jó vagy rossz irányba vezetik őket.”

Takács Gábor kötetének számos érdeme van. Megfelelő bevezetéssel járja körül a felvilágosodás témáját, az egyes, publikált források kontextusát körültekintően bemutatja. Ezt a megállapítást viszont azzal ki kell egészítenünk, hogy az egyes szövegekhez fűzött jegyzeteket érdemes lett volna mennyiségileg és minőségileg bővíteni. A kiválasztott és lefordított körlevelek igen fontos információkat nyújtanak arról az egyházi diskurzusról, amelyről magyar nyelven viszonylag keveset olvashatnak a téma iránt érdeklődők. Ráadásul olyan forrásokról beszélünk, amelyek komoly hatással bírtak nem csak a klérus, hanem a felvilágosodás világi gondolkodói számára is. A körlevelek kijelölik azt az utat, amelyet a katolikus egyház bejárt a felvilágosodással folytatott viszonyában a 18. század közepétől: a megértéstől, a saját álláspont kialakításán, saját út kijelölésén keresztül az erőteljes kritikáig, a felvállalt küzdelemig. Ugyanakkor eklatáns képet kapunk arról is, mennyire különböző álláspontokat fogalmaztak meg a klérus képviselői, attól függően, milyen korszakban, milyen elvek alapján és milyen kihívásokra reagáltak. Ebben a kontextusban nyeri el értelmét a kötet címe, amely azt a kis gúnyverset idézi, amelyet Colloredo-ról, az egyház működését és küldetését, illetve társadalmi szerepvállalását nagymértékben racionalizálni akaró érsekről költött az egyházmegye papsága: „sem gloria, sem credo, ez Colloredo” („Ohne Gloria und Credo, ist der Colloredo”).

(ism: Gözsy Zoltán)